

VÁLTOZATLANSÁG A VÁLTOZÁSBAN

A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében¹

GLÄSSER Norbert

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
E-mail: gleszer@hung.u-szeged.hu

ZIMA András

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
1444 Budapest, Pf. 212
E-mail: andras.zima@gmail.com

Kivonat: Az első világháború előtti zsidóság különböző csoportjainak társadalmi és kulturális folyamatait Közép-Európában a birodalmi keretek jelölték ki. A létrejövő nemzetállamok ugyan megszabták az orientációs kereteket, de a zsidóságnak a modernitáshoz mint folyamathoz való viszonyulása, a vallási és kulturális stratégiák átíveltek ezeken a kereteken. Az első világháború után megrajzolt új határok alapjaiban változtatták meg azt a társadalmi és kulturális közeget, amelyben a korábbi zsidó stratégiák létrejöttek, működtek, és kialakították a magyar szimbolikus politikához való viszonyulásukat. 1920 után a különböző zsidó irányzatok aránya is megváltozott Magyarországon. A trianoni békediktátum után kialakuló magyar szimbolikus politikát felekezeti, illetve mozgalmi keretek között a budapesti magyar nyelvű zsidó sajtó által megjelenített egyes csoportstratégiák különbözőképpen értelmezték és építették be diskurzusaikba. A határok nem csupán fizikai valójukban jelentek meg, és alkottak áthidalandó, kezelendő valóságot, hanem a csoport- és társadalomszerveződés vonatkozásában is új határokat hoztak létre.

Kulcsszavak: határok, kulturális emlékezet, szimbolikus politika, orthodoxia, chaszidizmus, neológia, cionizmus, Magyarország, trianoni békediktátum

¹ A cikk a SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék OTKA pályázata (68325) és az OR-ZSE-MTA Zsidó Kultúrakutató Csoport (TKI 237/2007) keretében végzett kutatások eredményeiből született. Angol nyelvű előadásként *Unchangingness in change. The changed self-image of Budapest Jewish groups in the interwar years as a function of the changed borders in the Carpathian Basin* címen elhangzott az Ethnographic Atlases – Regions, Borders, Interferences, 16th Conference of the SIEF's International Ethnographic Network keretében Szegeden, 2009. szeptember 14-én. Magyar nyelven pedig a Magyar Tudomány Ünnepe 2009 rendezvénysorozat keretében az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Isaiah Berlin (100) – Zsidóság – Európa címet viselő doktorandusz konferenciáján 2009. november 9-én. A magyar változat javított újraközlés. Első közlés: Gleszer Norbert–Zima András: Változatlanság a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében. In: *Magyar Egház történeti Vázlatok* 2009/1–4, 35–62. A kétnyelvű tanulmány megjelenését az OTKA PUB-C 85336 számú pályázati támogatása tette lehetővé.

„Van ország, melyet mérföldeken keresztül hegyek és erdők öveznek, úgyhogy nem lehet belőle kijutni, csak kapukon át. Ilyen például Magyarország.”

(*bJoma* 11a, Rási-kommentár)

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy az első világháborút követően megváltozott határok miként jelentek meg a magyarországi zsidó sajtó diskurzusaiban. Milyen tényleges és tudati határokat jelentettek ezek a határok? Hogyan jelentek meg a politikai határok a közösségek mindennapi gyakorlatában? Miként alkalmazkodtak a határokról szóló magyarországi diskurzushoz, kulturális emlékezethez és szimbolikus politikához? Ennek keretében milyen jelképekkel, képzetekkel éltek, ezek miként épültek rá a dualizmus kori önmeghatározás reprezentációira? A vizsgált téma a határokról szóló társadalmi diskurzust egy kevésbé kutatott megvilágításba helyezi: egy konkrét felekezeten belül vizsgálja az új határok intézményi és szimbolikus hatását.² A tanulmányban vizsgált időszak az új határok 1920-as megvonásától a megvalósult revízió „pillanatáig” terjed. Írásunk a visszacsatolt területeken kialakuló új struktúrával és ennek a revíziós diskurzusra gyakorolt belső hatásával nem foglalkozik.³

A SAJTÓ MINT FORRÁS

Tanulmányunkban a sajtót mint modern jelenséget vizsgáljuk. Sarah Abrevaya Stein szerint a modern kori zsidóság köreiben a sajtó egyszerre volt a változás manifesztálódása és mechanizmusa.⁴ Az *orthodoxia*, a *neológia* és a *cionista* mozgalom fővárosi lapja igen eltérő képet nyújt a felvetett kérdésekről. Ez a modernitáshoz és a nemzeteszéméhez való viszonyulásukból fakad.⁵ A neológ *Egyenlőség* című lap⁶ és a cionista *Zsidó Szemle*⁷ egyaránt *tudatosan modernizálónak* tekinthető. A vallási hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezik újra. A nemzeteszeme viszont választóvonal közöttük: a *neológia* pusztán felekezeti az uralkodó nemzeteszéméhez igazodik, míg a *cionista* mozgalom a lojalitás megtartásával saját zsidó nemzeteszémét ápol. Az *orthodoxia* különböző formái

² A trianoni békediktátum körül kirajzolódó társadalmi diskurzus és kultusz felől a történeti munkák már érintették a kultusz és vallás kapcsolatát; vö. SAJTI 2004: 132; ZEIDLER 2002: 14, 18. Ez azonban nem tekinthető a diskurzus felekezeti adaptációját tárgyaló kitűző vizsgálatnak.

³ Ez egyrészt meghaladná egy tanulmány terjedelmi keretét, másrészt a különböző zsidó intézményi stratégiák azonos forráscsoportok hiányában nem követhetők nyomon ebben az időszakban.

⁴ ABREVAYA STEIN 2004: 16.

⁵ GLEESZER–ZIMA 2009a.

⁶ Az *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882–1938) Bogdányi Mór (1854–1923), majd Szabolcsi Miksa (1857–1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890–1943) szerkesztésében jelent meg. Az általa megjelenített vélemény számos kérdésben nem köthető szorosan a Pesti Izraelita Hitközséghez, sokkal inkább a lap körül kirajzolódó fővárosi neológ kör stratégiáit tükrözi.

⁷ A cionista sajtó indulásának a Dömény Lajos (1880–1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904–1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet lapját 1910-től eredezteti, amelyet 1911-től Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövők* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. Az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó, itt nem vizsgált *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911–1944) kulturcionista, majd cionista irányvonalat képviselt.

és a *chaszidizmus a tradicionalitásra törekvő stratégiát* képeznek. Értelmezési keretül a vallási hagyomány, autoritás és legitimitás szolgál. Megjelenítőjük a vizsgált korszakban a *Zsidó Újság* és az *Orthodox Zsidó Újság*.⁸ Ezek mind fővárosi réteglapok, amelyek egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat jelenítenek meg.

HATÁROK ÉS SZIMBOLIKUS POLITIKA

A magyar társadalmat a két világháború között áthatotta a határok kérdése. Nem volt olyan politikai erő az országban, amely ne helyezett volna hangsúlyt a területi revízió kérdésére. Ugyanakkor a politikai eliten túl az egész magyar társadalmat meghatározta a békeszerződéssel kapcsolatban a kollektív, nemzeti veszteség érzése. Ez azonban inkább csak hangulat volt, mint cselekvés.⁹

A korszak ideológiai, történeti kulcsfogalmait szintén áthatotta a határok kérdése. Zeidler Miklós a köztudat és a közgondolkodás szerves részét képező verbális vagy képi toposzok, közhelyek felől közelíti a határok társadalmi és politikai kérdésének kultusz jellegű megnyilvánulásaihoz. Ilyen toposznak tekinti a *keresztény, nemzeti, ellenforradalmi vagy irredenta* jelzőt, amelyek „a politikai rendszer s részben a korszak öndefiníciói voltak”.¹⁰

Zeidler vizsgálatának kultuszkonceptiója élesen elkülöníti a politikai és történeti kultuszokat a vallások kultuszaitól. Az előbbieket természetes sorsának látja a kiüresedést, ebből eredően egyrészt az individualizálódást, heterogenizálódást és erodálódást, másrészt a külsődlegessé, felületessé válást és gyors összeomlást. Okát a politikai és történeti kultusz lényegéből fakadónak vélt felületességben, egyetemességben és mesterséges leegyszerűsítésekben látja, mivel „a kapcsolat elvész egyfelől az elv és a személyiség, másfelől az elv és a valóság között”.¹¹ Nézete szerint ebben az is közrejátszik, hogy „a vallások és kultuszaik (...) tartósabbak, hiszen kiindulópontjuk eleve mitikus és misztikus, a történeti hagyomány viszont a továbbörökítés során hosszabb távon rendszerint új és új tartalmakkal bővül, folyamatosan »korszerűsödik« – mintegy aktuális üzenetet kap, és távol kerül az alapját képező eseménytől”.¹²

A vallás és kultusz kapcsolata ebben a problematizálásban inkább párhuzamként jelenik meg. Zeidler elismeri, hogy „az új jelképek a már jól ismert bibliai történetek és szimbólumok segítségével könnyebben beágyazódhattak a köztudatba”, valamint „az

⁸ Az Orthodox (Központi) Iroda modernizálódó fővárosi elitjének nézeteit 1891 és 1906 között magyar nyelven az Orthodox Iroda titkára, Weisz Dániel (Viador, ?–1907) által szerkesztett *Zsidó Híradó* – Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap, 1914-ben Reiner Ignác szerkesztésében a rövid életű *Hitör* – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap az orthodox zsidó érdekek védelmére című periodika, majd a belényesi gáon, Reb Áser fia, Groszberg Lipót (1869–1926), illetve halála után fia, Groszberg Jenő (1894–1982) szerkesztésében 1925. október 16-ától megjelenő *Zsidó Újság* – A magyar orthodox zsidóság hetilapja, ezt követően pedig 1939. január 20-tól 1944. március 19-éig az *Orthodox Zsidó Újság*, egyházi és hitbuzgalmi lap fogalmazta meg.

⁹ ZEIDLER 2001: 160–161.

¹⁰ ZEIDLER 2002: 9.

¹¹ ZEIDLER 2002: 10.

¹² ZEIDLER 2002: 10.

1848/49-es szabadságharc motívumai között találtak olyanokat, amelyeknek az új irredenta jelképeket meg lehetett feleltetni”.¹³ A jelenség értelmezésében azonban a „jóhiszemű blaszfémia” és az eredeti jelentés „kontextuson kívüli” degradálódásának gondolata jelenik meg. Gillo Dorfles szavait idézve Zeidler elemzése a kultuszt „a hamis mítoszteremtés és hamis ritualitás”¹⁴ köntösébe öltözteti.

A vallási kultuszok és szimbolizációk történeti/politikai kultuszokkal és szimbolizációkkal való merev szembeállításánál célszerűbb az elemzés keretét a két jelenség összefonódásának kérdésére építeni. Ennek két kulcsfogalmává a *nemzetvallás* (civil religion), valamint a *szimbólumok multivokalitása* és egységesítő ereje tehető.

Robert N. Bellah a civil vallás fogalmát *Rousseau*-tól eredezteti, miszerint minden társadalomnak szüksége van egy tisztán civil hitre. *Bellah*-nál a civil vallás nem más, mint a vallás helyébe lépő modern alternatíva, amelyet a modern társadalom tölt meg tartalommal. A civil vallás vallásos hitek, jelképek és rítusok összessége. Ezek transzcendens dimenzióba helyeződnek, és történelmi tapasztalatban gyökereznek. Funkciója szerint legitimál, integrál és megoszt. A nemzeti történelem jelentőségtelinek nyilvánított, kiragadott eseményeire alapoz. Ezeket értelmezi (át) a mindenkori jelen törekvéseinek függvényében, és önti normatív keretbe.¹⁵

A nemzetvallást Gerő András a szimbolikus politika keretében értelmezi. A *szimbolikus politika* a „*reálpolitika*” (érdekpolitika, hatalmpolitika, gazdaságpolitika, társadalmpolitika stb.) meglévő hatalmi konstellációjával szembeni alternatív történelmet, a „*reálpolitikai*” hatalmi interpretációval szemben spirituális hatalmat képezhet.¹⁶

A 19. században megjelenő nemzeteszme és a nemzeti hagyományok keretében a szimbolikus politika részeként feltűnő nemzetvallás – a társadalom tisztán szekuláris civil vallása – abban az értelemben immanens vallás, hogy az adott népcsoport saját történetét, múltját, jelenét vagy jövőjét teszi a hit tárgyává vagy forrásává, ami által az e világit szakralizálja, és ily módon hozza létre a vallási strukturális mintákat követő szekuláris vallást.¹⁷ Funkciója a modernizálódó társadalom rendi, vallási és testületi törésvonalainak áthidalása, felülírása volt. A nemzetvallás mint jelenség a kulturális emlékezet közegébe ágyazódik,¹⁸ működését ennek sajátosságai határozták meg. Rítusai a rendi és vallási ünnepben gyökereztek, nyelvezeteként a Szentírás és a liturgia általánosan ismert fogalmai szolgáltak.¹⁹

Gerő András nézete szerint a szimbolikus politika a Horthy-korszakban funkcióját tekintve a fedőkultúra szerepét töltötte be.²⁰ A „tényleges viszonyokat elfedő” kultusszá vált abban az értelemben, hogy „a trianoni béke után létrejött a független Magyarország, a magyar nemzetállam, de ez az ország csak halvány visszfénye volt annak, amiben a nemzetvallás megszületett. Következésképpen (...) minden gesztusában egy olyan »realitást«

¹³ ZEIDLER 2001: 177.

¹⁴ ZEIDLER 2001: 177.

¹⁵ Vö. FURSETH–REPSTAD 2006: 103–106; HASE 2001: 53–64; SCHEIDER 1987: 83–215.

¹⁶ GERŐ 2004: 7.

¹⁷ GERŐ 2004: 32.

¹⁸ ASSMANN 1999.

¹⁹ GERŐ 2004: 18, 20–21.

²⁰ GERŐ 2004: 297.

sugallt, ami már nem létezett. Immár más szempontból, de megint szétvált a szimbolikus és az úgynevezett »réalpolitika«. (...) a két háború között a spirituális realitás a hivatalosság része lett, csakhogy a magyar állam nem az volt, aminek látni szeretnék volna. A szimbolikus politika lett hatalompolitikai realitás, miközben a nemzetközi hatalompolitikai realitás ezt szimbolikussá tette.²¹

A hatalmi és a szimbolikus politikát egyaránt meghatározta az ország területvesztése. A határ a mindennapi valóságnak ugyanúgy részét képezte, mint a szimbolikus politikának, azaz a nemzetvallás kultuszainak. A határ személyes, családi, egzisztenciális, intézményi, felekezeti és nemzeti kötődések közé ékelődött mindkét oldalon.²² Kezelendő valósággá vált, és új struktúrákat hozott létre. A közösségi emlékezetnek pedig tudatos oktatás- és szimbolikus politikai program keretében meghatározó részévé vált.²³

A határok kérdéséhez kötődő kultuszok így sokkal inkább a nemzetvallás adott történeti, társadalmi és politikai kontextusban való manifesztálódásának tekintendők.²⁴ Jelképekben, rítusaikban, értelmezéseikben ráépülnek a korábbi szimbolikus politikai értelmezésekre,²⁵ beépítve azokat, vagy szembehelyezkedve velük.

A kultuszok, szimbólumok jelentése nem csupán történetiségükben változhat. A szimbólumok és rítusok *multivokalitása*, valamint a jelentések többértelműsége révén²⁶ a különböző csoportok (és egyének) értelmezéseinek kialakítására és integrálására is lehetőséget biztosít.²⁷ Ennek jegyében az adott kultuszt az egyes csoportok saját diskurzusaikhoz igazíthatják, saját képükre formálhatják, partikuláris többlettartalmakat adhatnak hozzá.

A korszak politikai diskurzusa azonban határozottan elválasztott egymástól két fogalmat: a *revizionizmust* és az *irredentizmust*. Revizionistának mondták azt, aki a trianoni békeszerződés felülvizsgálatát békés eszközökkel kívánta elérni, irredentának pedig azt, aki az erőszakos eszközöktől sem riadt volna vissza.²⁸

²¹ GERŐ 2004: 292.

²² A déli határ rész példáján más területekre is kitekintve lásd: SAJTI 2004: 143–148.

²³ ZEIDLER 2002: 70–72; ROMSICS 2005: 180–182; SAJTI 2004: 132.

²⁴ Zeidler az irredenta kultusz társadalmi meghatározottságait inkább szociálpszichológizáló keretek között kísérli meg értelmezni. Lásd: ZEIDLER 2001: 188–189.

²⁵ A monarchia elitjének és emlékezetének periferizálódásáról lásd: ROMSICS 2004.

²⁶ A domináns szimbólumok egyszerre mondanak és tesznek valamit, sűrítettek, sok különböző jelenségnek adnak egy közös kifejezést; eltérő jelenségeket egyesítenek, különböző emberek hasonlóságérzetét keltetik, szolidaritásukat fejezhetik ki általuk, valamint a jelentések ideológiai és érzelmi polarizálódását hozzák magukkal. TURNER 1975: 55–56. Magyar nyelvű elméleti összefoglalását lásd: ERIKSEN 2006: 277–278.

²⁷ TURNER 1975: 22.

²⁸ A bethleni elkülönítés fogalomtörténetét Zeidler Miklós is végigköveti. Az 1945 utáni („leleplező”) történészdiskurzusok nem tettek különbséget a két fogalom között, az elítélés, a megbélyegzés és a Horthy-rendszer bírálataként használták. A hatvanas évektől kibontakozó „feltáró” történetírás továbbra is azonos értelemben alkalmazta a két fogalmat. Fogalmi gyökerét tekintve Zeidler az *irredentizmust* olyan politikai törekvésnek tekinti, amely az idegen uralom alatt álló nemzeti területek visszaszerzését célozza. „Az irányzat módszereiben lehet békés vagy erőszakos, célkitűzéseiben viszont mindig erősen voluntarista, hiszen a »viszszaszerezendő« lakosságot és területet ingatag – általában a régmúltba forduló, sokszor mitikus – érvek alapján önkényesen jelöli meg.” ZEIDLER 2002: 12. A *revizionizmus* egy adott nemzetközi szerződés újratárgyalását kívánja elérni békés eszközökkel, a diplomácia és a nemzetközi jog révén, ezért a kompromisszumkészség és a jogi megközelítés jellemzi. A két világháború közötti magyar külpolitika hivatalos szinten revizionista volt, propagandájában viszont élt az irredentizmus szólamaival. ZEIDLER 2002: 11–12.

A korszak politikai diskurzusainak fővonalában két másik fontos fogalom is megtalálható: az *asszimilatív* és az *eticista nemzetkoncepció*. Míg előbbi a dualizmust jellemezte, és a nemzethez tartozás kritériumait az elsajátítható kultúrában szabta meg, addig az utóbbi a Horthy-korszakban a beleszületés mentén vonta meg a határokat.²⁹

Az izraelita felekezeti sajtó szintén egyértelműen különbséget tett a revizionizmus és az irredentizmus között. A revizionizmust a zsidó sajtó – irányzattól függően eltérő módon – támogatta, a szélsőséges irredentákat viszont az antiszemitékkel azonosította. A nemzetkoncepció fővonalának változásánál már sokkal árnyaltabb a zsidóságon belüli irányzatok válasza.

Az első világháborút követő területcsökkenés következtében megváltozott az irányzatok egymáshoz viszonyított aránya. Az *orthodoxia* nemcsak arányában szorult vissza, befolyása is jelentősen csökkent.³⁰ A domináns helyzetbe került *kongresszusi* zsidóságot nemzeti-vallási stratégiája szempontjából, amelyet a világháború idején és utána is következetesen képviselt, a *cionizmus* felől érte a legnagyobb kihívás. Ezért a *neológ* sajtó – az antiszemita jelenségek mellett – a *cionista* irányzattal szemben lépett fel a leghatározottabban, azzal vádolva őket, hogy az általuk propagált „zsidó nacionalizmus” az új kurzus antiszemitáinak szolgál érvül.

A miniszter saját nemzetiség faji elmélete támogatására bőséges idézeteket olvasott fel Simon Lajos nevű ügyvéd – ügyvéd kérem nem rabbi, mint ahogy a miniszter mondotta – cionista irányzatú művéből. A cionizmus, amelyről harminc évvel ezelőtt még senki sem tudott, amely a mai napig is a magyar zsidóság elenyésző töredéke, utóbb kifejeződött alakjában tudvalevőleg arra az álláspontra helyezkedett, hogy a zsidóságnak itt a mi országunkban is külön nemzetiségi létre és igényekre kell berendezkednie.³¹

Az *Egyenlőség* a *cionista* mozgalmat támadva, legitimációt keresve sok esetben a veszélyes ellenfélnek már nem tekintett *orthodoxiára*, illetve annak sajtójára hivatkozott.³²

TUDATOSAN MODERNIZÁLÓ STRATÉGIÁK ÉS A HATÁROK

Az első világháború után megváltozott a véleményformáló magyar elit zsidósággal kapcsolatos nemzeti stratégiája. A korábbi asszimilatív nemzetkoncepciót az etnicista stratégia váltotta fel. A nemzetkoncepció megváltozását az 1920:XXV. törvénycikken keresztül lehet a legjobban szemléltetni. A *numerus clausus* néven ismert törvény a felsőoktatásba való bejutást szabályozta az adott nemzetiség vagy népfaj számarányának megfelelően. A törvényt a jogalkotó a korábbi magyar nemzetfelfogással ellentétben – amely a magyarországi zsidóságot a magyar nemzet részének tekintette – a zsidókra is alkalmazni szánta. „A nemzetgyűlés eldöntötte, hogy faj vagyunk...”³³ – értékelte az *Egyenlőség* a törvény megszavazásakor a zsidósággal kapcsolatos hivatalos új álláspontot.

²⁹ Vö. KÖVÉR 2003; GYÁNI 1997.

³⁰ FROJIMOVICS 2008: 226–227.

³¹ Mezei Ernő, A cionista lecke. *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 9–10.

³² Az erdélyi orthodoxia élet-halál harca a cionizmussal. *Egyenlőség* 1921. júl. 30./ 4–5, 6.

³³ Elvégeztetett... *Egyenlőség* 1920. szept. 25./ 1.

A kongresszusi zsidó elit az 1920-ra kialakult új helyzetet a háború következményének tekintette, és ideiglenesnek gondolta. Abban reménykedtek, hogy a rendkívüli idők elmúltával visszaállnak majd a háború előtti állapotok.

Őszintén bevallom, hogy a hazánkban most uralmon lévő kurzust efemer jelenségnek tartom, a háború egyik utóregzésének. Rendkívüli események idézték elő, hogy Magyarországon ez a helyzet előállhatott.³⁴

Az ideiglenesség reményéből kiindulva a neológ elit változatlanul hagyta a 19. században kialakított intézményi stratégiát, és továbbra is a magyar nemzeti keretek között határozta meg magát. A magyar zsidók magyar nemzet és magyar állam iránti állandó és megtörhetetlen hűségének az *Egyenlőség* többször hangot adott. Még a numerus clausus országgyűlési megszavazása előtt a következőket írta:

A magyar államnak jó és hű polgárai, a magyar nemzetnek becsületes és hazafiasan gondolkodó fiai voltunk eddig mindig, akarunk és fogunk minden körülmények között a jövőben is maradni. Magyarságunkat nem engedjük elvenni. Drága és szent ez nekünk, és a mi magyar nemzeti lelkiismeretünk épp oly sérthetetlen előttünk, mint zsidó vallásos lelkiismeretünk.³⁵

Ezt fejezi ki a halotti kegyeletadásban tovább élő turulzsimbolika, amelyet szemléletesen tükröz Róna Józsefnek a Pesti Izraelita Hitközség megbízásából tervezett alkotása, dr. Adler Illés sajtóban is közölt siremléke,³⁶ valamint az *Egyenlőség*nek a szétszakított országot ábrázoló, rövid életű illusztrált rovatfejléce.³⁷

A neológ zsidóság a trianoni békediktátum felett érzett nemzeti fájdalommal azonosult. Viszont a területi revízió kérdését ennek a szegregációs törvénynek az eltörlésével kapcsolta össze: „igazságot Magyarországnak és igazságot a magyar zsidóknak”³⁸ – írta az *Egyenlőség* 1933-ban. A magyar zsidóság nemzethűségét bizonyítandó az *Egyenlőség* kiemelte a helyi zsidók szerepét az új határok által elszakított nemzetrészek magyar önazonosságának megőrzésében. Számos cikk jelent meg a lapban a határokon túli magyar zsidóról, akit az új hatalom a magyarság melletti kiállásáért büntet.

Vérzik a szívünk, ha azokra a mártír zsidó testvéreinkre gondolunk, akik a megszállott területeken, ezer sanyargatás és önfeláldozás árán, hűséges szívvel vallják magukat magyarnak. A vértanúságukra eddig is fájó szívvel néztünk át, de tele voltunk hittel, hogy eljön az az idő, mikor a magyarsággal együtt szeretettel és hálával fogjuk őket a szívünkhöz szorítani.³⁹

Sérelmezték viszont, hogy miközben a béketárgyalásokon, illetve nemzetközi viszonylatban a magyar politikai elit az elcsatolt területek magyar zsidóit – a magyar népesség arányát növelendő – általában magyarként tartja számon,⁴⁰ addig Magyarországon a zsidókat kitaszították a magyar nemzet közösségéből.⁴¹

³⁴ Sándor Pál, A numerus clausus után. *Egyenlőség* 1920. dec. 4./ 2–3.

³⁵ Mi történjék a magyarországi zsidókkal? *Egyenlőség* 1920. júl. 31./ 3.

³⁶ Hírek – Dr. Adler Illés siremléke. *Egyenlőség* 1927. jún. 18./ 19.

³⁷ Zsidó élet vidéken. *Egyenlőség* 1937. jan. 14. – 1937. jan. 28.

³⁸ Felekezet és politika. *Egyenlőség* 1933. febr. 11./ 4–6.

³⁹ Spira Teréz kassai börtönben. *Egyenlőség* 1920. okt. 9./ 1–2.

⁴⁰ Vö. a külföldi olvasóknak szánt revíziós propagandaalbumok angol nyelvű változatával: LÉGRÁDY 1931: 128–131.

⁴¹ Mit mondott rólunk Teleki Pál Párisban? *Egyenlőség* 1920. okt. 23./ 1–2.

Tehát 1920 elején Neuillyben a zsidók nem is zsidók voltak, hanem magyarok. Tehát kilenc hónappal ezelőtt a zsidók még kiváló írókat, tudósokat, művészeket adtak a magyarságnak. (...) az egész művelt világgal szemben tehát úgy állította oda Ön [értsd: Teleki Pál · Z.A.] a magyarországi zsidóságot, mint a történelmi magyar nemzet szerves részét. (...) Hogyan lehet az · fogják Öntől kérdezni azok a diplomaták, akiket egész tudományos arzenállal igyekezett meggyőzni a magyar zsidók nemzeti tudományos, irodalmi és művészeti érdemeiről, magyarságukról, fajmentességükről, csupán felekezeti különállásukról, hogy ezek a zsidók most egyszerűen 'nemzetiség'-nek deklaráltnak egy törvényben, amely a 'zsidó nemzetiségnek' az ország lakosságához való arányban engedi meg csupán az egyetemekre való bejutást?⁴²

A Horthy-korszak Magyarországához való lojalitás mellett a neológ sajtóban a trianoni országvesztés és az antiszemita jelenségek ellenpéldájaként jelent meg a dualista Magyarország képe. Ez a nosztalgia a dinasztia és az elpusztult Monarchia iránti sóvárgásban nyilvánult meg. Ebben az összefüggésben szerepelt a régi Magyarország, a dinasztia és a hozzá hűséges magyar zsidó.⁴³

... a legnagyobb hálával kell gondolnunk az öreg József főhercegre, akinek élete és működése amily áldásthöz volt hazánkra, éppúgy nemes szabadelvű, emberszerető gondolkodásával mindig támasza, védője volt a magyar zsidóknak. A zsidók megbecsülése egyik legszebb dísze volt a nagy nádor házának, és ez a szép tradíció ékesíti azóta mindig utódainak a lelkét is.⁴⁴

Gyakran érte a zsidókat az a vád, hogy a világháború idején kibújtak a katonai szolgálat alól. Ezért az *Egyenlőség*, hogy bizonyítsa a magyar zsidók nemzethűségét, apologetikus szándékkal rendszeresen mutatott be zsidó háborús hősokeket a Magyar Zsidó Hadiarchívumból,⁴⁵ illetve korabeli háborús helyszíni beszámolókat közölt a zsidó katonák önfeláldozásáról és hősiességéről. Egy zsidó háborús veterán naplójából például a következőket idézte a lap:

Zsidó katonák százával jöttek-mentek a frontról sebesülve, s mentek a frontra. Lesoványodva jöttek a kórházba, hogy újból erőt gyűjtsék · visszamenjenek a frontra. Zsidó tisztek csak sebesülve jöttek a frontról · egy-kettőt ezrede küldött hátra lerongyolódva, lefogyva, akarata ellenére.⁴⁶

A keresztény kurzus antiszemita közbeszédének ellenpéldájaként a neológ sajtó – a korszakban mindvégig – az olasz fasizmust állította. Az *Egyenlőség* az olasz fasizmust olyan nemzeti, jobboldali mozgalomként mutatta be, amely a zsidókat is integrálja, és megbecsült helyet biztosít számukra.⁴⁷ Ebben az összefüggésben mutatta be az *Egyenlőség* 1926-

⁴² Molnár Jenő, Trianontól · a numerus claususig. *Egyenlőség* 1920. nov. 13./ 6-7.

⁴³ IV. Károly és a magyar zsidók. Mit jelentett nekünk IV. Károly kora? *Egyenlőség* 1922. ápr. 8./ 7. A Habsburgok és a zsidóság. „A Habsburgok sohasem voltak antiszemiták, és a legitimizmus nem ismer zsidókérdést” – mondják Wolff ezredes és Wiesner titkos tanácsos, a sajtóhadiszállás egykori főnöke. *Egyenlőség* 1933. febr. 18./ 1-2. Két zsidó emlék Apponyi Albertről. Uo. 5.

⁴⁴ Dr. Léderer Sándor, József nádor és családja. *Egyenlőség* 1920. szept. 11./ 7-9.

⁴⁵ Magyar zsidó katonák a világháborúban. *Egyenlőség* 1920. máj. 8./ 5-6. – 1920. máj. 22./ 8-9. – 1920. máj. 29./ 6-7. stb.

⁴⁶ Szántó Manó dr., Egy zsidó ezredorvos naplójából. *Egyenlőség* 1920. ápr. 24./ 10.

⁴⁷ A teljesség igénye nélkül: A fascista kormány egy zsidót nevezett ki a legfelsőbb királyi törvényszék elnökévé. *Egyenlőség* 1926. márc. 20./ 3.; Dr. Munkácsi Ernő, A római rabbi. *Egyenlőség* 1935. febr. 2./ 5.; Dr. Hevesi Simon vezető főrabbi, Római utam. Kihallgatásom a pápánál és Mussolininál. *Egyenlőség* 1935. jan. 19./ 1-2.; Az olasz hadsereg a felekezetek és fajok békéjét hozza a meghódított Abesszinába. *Egyenlőség* 1936. máj. 7./ 1-2.; Mussolini és a vallásszabadság. *Egyenlőség* 1936. máj. 29./ 8.; Az olasz király a koronarend

ban Emerico Fried (Fried Imre) Magyarországról elszármazott, de újra Magyarországon dolgozó olasz zsidó „déli gyümölcs importeur-t”, aki a Budapesti Olasz Fascio titkára volt. A lap a vele készült interjúbán próbálta bemutatni a magyarországi és az olasz zsidók helyzete közötti különbséget. A következőket 1928-ban írta az *Egyenlőség*:

Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes. A fascizmus Olaszországban olasz sajátosság, nemzeti alakulat, amelynek egyetlen pontjában sincs benne, hogy a zsidókat bármi módon elnyomja. (...) az olasz fascio nincsen tekintettel a vallásra. Olaszországban ma a hivatalos körökben számos zsidó vallású embert találhatunk, Olaszországban vannak zsidó miniszterek és tábormokok, és általában igen előkelő pozíciókat foglalnak el a fascista államban.⁴⁸

A „keresztény-nemzeti kurzus” időszakában a magyarországi zsidókat azzal gyanúsították, hogy a Tanácsköztársaság idején kollektívan a kommünnel tartottak, illetve a kommunizmust a zsidósággal azonosították. Ez ellen védekezésül az *Egyenlőség* igyekezett bemutatni a Tanácsköztársaság zsidó áldozatait,⁴⁹ és elhatárolódni a kommunizmus ideológiájától. Hogy bizonyítsák az új rendszer iránti hűségüket, az *Egyenlőség* rendszeresen bemutatott olyan zsidókat, akik a kommünnel szemben az ellenforradalmi oldalon álltak. 1920 decemberében az *Egyenlőség* ellenforradalmi tevékenységéért méltatta, és a kommunizmus áldozataként mutatta be dr. Fürst Sándor udvari tanácsost, aki korábban „elkötelezettségéért és hűségéért” megkapta a Ferenc József-rendet.

A kommün alatt, május 2-án, mint ellenforradalmárt halálra ítélték. Elmenekült, így tudott megszabadulni. A kommunizmus bukása után az akkori zavaros viszonyok között amiatt üldözték, mert azonosította magát a zsidó érdekekkel, kijelentette, hogy azért harcol, hogy a zsidóságnak elismerés és becsületet szerezzen. Emiatt rengeteg kellemetlensége támadt, úgyhogy a katonai parancsnok vette védelmébe, aki kijelentette, hogy mint ellenforradalmár a zsidóság érdekeit úgy szolgálta, hogy általános tiszteletet és közbecsülést vívott ki magának a város közönségénél valláskülönbőség nélkül, és aki bármely város társadalmának díszére válik.⁵⁰

A cionista mozgalom, amely korábban a zsidó társadalmon belül periferikus közösség volt, a világháborút követően jelentősen növelte befolyását. Ez egyrészt köszönhető volt a mozgalom kétségtelen sikereinek Palesztinában, másrészt a háborút követő magyarországi antiszemita jelenségeknek. Magyarország első világháborút követő helyzetével kapcsolatban a cionista sajtó a neológ azonosulás helyett a megértést, illetve a zsidó sors és a magyar sors közötti hasonlóságot hangsúlyozta. A cionista kronológia a második szentély lerombolásától (i. e. 70-től) számolja a zsidó nemzeti állam megszűntét és a száműzetés kezdetét. Így tehát – hangsúlyozza a *Zsidó Szemle* – a zsidók kétezer év óta revizionisták. Ezért van remény a magyarok számára is. A következőket még a trianoni békediktátum aláírása előtt írta a *Zsidó Szemle*.

lovagjává nevezett ki egy volt magyar zsidó diákok. *Egyenlőség* 1936. jún. 4./4.; Olasz propaganda-plakát az üldözött zsidókhöz. *Egyenlőség* 1936. júl. 16./9.; Munkácsi Ernő, A modern olasz zsidóság vezére: Angelo di Nola tábornok Budapesten. *Egyenlőség* 1936. szept. 3./5.; Köszönöm, Duce! *Egyenlőség* 1936. szept. 3./11.; Mussolini rám néz: köszönt és int felém szeretettel... *Egyenlőség* 1936. nov. 5./3–4.; Az olasz kormány cáfolata: Olaszországban nem lehet antiszemita és fajgyűlölet! *Egyenlőség* 1936. nov. 26./1–2.; A fasiszta hős, aki két temetőben nyugszik. *Egyenlőség* 1937. febr. 18./2.; Itália nem felejtje el a zsidók érdemeit. *Egyenlőség* 1937. ápr. 15./4.; Hódolat III. Viktor Emánuelnek. *Egyenlőség* 1937. máj. 20./1–2.

⁴⁸ A budapesti olasz fascio titkára, Fried Imre: Zsidó hittestvérünk. *Egyenlőség* 1926. ápr. 10./3.

⁴⁹ Újabb adatok a kommün idejéből. *Egyenlőség* 1920. jún. 12./2.

⁵⁰ Zsidó ellenforradalmár. *Egyenlőség* 1920. dec. 4./14.

A nemzet, az ország egysége minden egyes magyar állampolgár szívében továbbra is élni fog, és ez a sok millió szívben élő Magyarország végre is fel fog támadni. A zsidó történelem és a zsidó nép kétezer éves gólusza bennünket nagyon is meggyőzött a fentiek igazságáról. Amikor mi, mint ennek az országnak komoly munkában és őszinte érzelmeiben becsületes polgárai, a legszilárdabb hittel és meggyőződéssel hirdetjük, hogy a magyar nemzetnek nincs oka gyászra és kétségbeesésre, a lemondásra, mi ezen meggyőződésünket a magyar és a zsidó nép történelméből merítjük. A zsidó nép igazát, az ősi zsidó földhöz való jogát 2000 esztendő sem tudta elévíteni.⁵¹

... a magyar nemzet nem hal meg, de élni fog! A cionista himnus reményt keltő soraival mondjuk: 'Od lo ovda tikvatenu': Nem veszítjük el reményünket!⁵²

A numerus clausus törvény megszületésekor a *Zsidó Szemle* keserűen bár, de saját álláspontját látta beigazolódni. A magyar nemzetstratégia megváltozásával pedig az „asszimiláns” zsidó, tehát a neológ stratégia csődjére mutattak rá, és a kongresszusi elitet okolták, hogy mereven, sőt ellenségesen elutasították még a zsidó nemzetiség létezését is. A cionisták szerint azonban a zsidó nemzeti gondolat elterjedésének nem külső törvény által, nem kényszerből kell fakadnia.

A lényegen azonban ez mit sem változtat, mert úgy a népfaj, mint a nemzetiség fogalma szakítást jelent a felekezeti platformmal, s most már törvény szerint sincsenek izraelita vallású magyarok. Hogy pedig a zsidó nemzetiséget, mint becsületsértést lehetett nálunk alkalmazni, ennek kizárólagos okai az asszimiláns zsidóság azon rétegei és főleg a hazai zsidóság hivatalos vezetői, akik akkor is csökönyös ellenállást és félelmet tanúsítottak a zsidó nemzeti gondolattal szemben, midőn ez diadalmasan meghódította a világnak úgyszólván az egész zsidóságát. (...) a zsidó nemzeti gondolatnak azon az úton kell Magyarország zsidóságán is diadalmaskodnia, mint a világ zsidóságán: a zsidó szíveken keresztül.⁵³

A cionista és a neológ stratégia közötti fontos ütközőpont a határon túli zsidó közösségek kérdése volt. Ezekben a területeken a cionisták zsidó nemzeti szerveződések hoztak létre. A cionisták már 1918-ban azzal érveltek, hogy a – később elcsatolt – nemzetiségi területeken a zsidók az ottani többségi társadalomba fognak integrálódni. Ennek a magyar szempontból kedvezőtlen helyzetnek a kialakulását úgy lehetne megakadályozni, ha a zsidók saját nemzetiségi szerveződések hoznának létre, így nem növelnék a magyarokkal szemben álló nemzetiségek számát. A cionista lap így érvelt a nemzetiségi politika mellett:

Nemzetiségi területeken a zsidók nagy része, különösen a vallási formákat be nem tartó intelligensebb rétege – mondjuk ki egész nyíltan – pár év alatt teljesen asszimilálódik környezetéhez, s így elveszett a magyarság részére. A történelmi idők sora hozza magával, hogy a kormány ezt belátva semlegesítse a zsidókat, mert csak így maradhatnak az egész állam területén a magyar népnek bajtársai. Ez a neutralizálás csak úgy lehetséges, ha a kormány elrendeli a magyarországi zsidóságnak nemzeti szervezését, s így az új rend értelmében felruházza őket a nemzeti kisebbségek jogaival az oktatás, közigazgatás, politikai képviselés terén.⁵⁴

Ez a törekvés később, az impériumváltás után az utódállamok kormányzatainál talált támogatásra. Az utódállamok vezetésének célja az volt, hogy a korábban a magyarok közé sorolt zsidó tömegek leválasztásával csökkentse a magyarok számarányát az elcsatolt területeken. A neológ elit viszont attól tartott, hogy a cionisták nemzeti aspirációi tovább rontják a zsidók megítélését a zsidó csoportstratégiák között differenciálni nem tudó magyar közvélemény körében.

⁵¹ Dr. Schönfeld József, A nemzet élni fog. *Zsidó Szemle* 1920. máj. 14./ 1.

⁵² *Zsidó Szemle* 1920. máj. 14./ 1.

⁵³ Dr. s.l., Tehát zsidó nemzetiség. *Zsidó Szemle* 1920. okt. 8./ 3–4.

⁵⁴ A Magyarországi Cionista Szervezet Intéző Bizottsága: A Magyar Nemzeti Tanácshoz. *Zsidó Szemle* 1918. nov. 8./ 6–7.

TRADICIONALITÁSRA TÖREKVŐ STRATÉGIÁK ÉS A HATÁROK

Az *orthodoxia* értelmezési kerete teljesen eltért a *neológiaiétól* és a *cionista* mozgalmától. A lap országos orthodox zsidó kérdésekkel foglalkozott, elsősorban mégis a budapesti orthodox középosztály szemléletét tükrözte. A határok hatása közvetlenül már a lap újraindulásában megjelent. A *jüdisch-deutsch* olvasótábor az utódállamokhoz került. A lap emiatt hamarosan magyar nyelvre váltott.⁵⁵

A határok és a magyar szimbolikus politika megjelenítése csak az orthodoxia időszemléletén keresztül érthető meg. Nem a hagyományokat kívánta a modern jelenségekhez igazítani. A modern jelenségeket illesztette a hagyomány láncolatába. Ezek közül is csak azokat, amelyek összeegyeztethetőek voltak a vallási hagyománnyal.⁵⁶ A városi orthodoxia egyik lehetséges irányaként a német *neo-orthodoxiát* tekintve, annak nézeteit adaptálva az elhunyt szerkesztőre, Groszberg Lipótra vonatkozóan a fia ezt a következőképpen fogalmazta meg.

Amikor boldogult édes Apám a ZSIDÓ UJSÁG céljairól beszélt, mindig ezek a *midrás*i elvek lebegtek szeme előtt: a régi orthodoxia talajából új orthodox típust kell létesíteni, amely „égi és földi” dolgokat egyesít magában a vallástörvény alapján, oly nemzedéket, amelyet a hithűség, a Semá vezet, oly zsidókat, akik biznak Ciónnak a Mindenható kegyelméből eredő felragyogásában.⁵⁷

A sajtó programjaként politikamentességet⁵⁸ és hitéleti reneszánszot hirdetett.⁵⁹

Mi zsidók állami életünk elvesztése óta saját nemzeti politikát nem folytathatunk, nekünk a diaszporában csak egy politikánk lehet, szent tanunk és azokat védőgátként övező hagyományaink művelési politikája.⁶⁰

⁵⁵ A korábban megjelenő, magyar nyelvű *Zsidó Híradóra* az Orthodox Központi Iroda a külvilágnak szóelő, orthodox érdekeket védelmező lapként tekintett. Miért kell orthodox zsidó hetilap? *Zsidó Ujság* 1926. aug. 6./ 8–9. Az *Allgemeine Jüdische Zeitung* „héberbetűs német lap kiadását az elszakított országrészek folytán rentábilisnak nem találván, 1925 őszén megindította a *Zsidó Ujságot*” – írta Groszberg Jenő, a lap új szerkesztője elhunyt atyjára emlékezve. Groszberg Jenő, Atyám élete. *Zsidó Ujság* 1926. nov. 12./ 2. Az unoka, Slomo Groszberg (Budapest – Bné Brák) értelmezésében az ezredfordulón: „Boldogult nagyapám (...) 1919-ben, miután Magyarországot feldarabolták, és a jiddist köznapi nyelvként beszélő északkeleti és erdélyi zsidóság az elcsatolt területeken maradt, a megmaradt országrészen a *Jüdische Zeitung*nak nem volt többé létjogosultsága, így néhány évig nem foglalkozott újságírással. (...) Orthodox újságra azonban a trianoni Magyarországon is szükség volt, ezért 1925-ben elhatározta egy magyar nyelvű hetilap kiadását.” BACSKAI 2004: 15–16.

⁵⁶ Ennek módja az orthodox intézményrendszeren belül a határ mindkét oldalán irányzatonként nagyon eltért. A szabadidő és a testkultusz, a hagyományhoz való viszony, valamint a vallási szocializáció tekintetében lásd: GLESZER 2008; GLESZER–ZIMA 2009b.

⁵⁷ Groszberg Jenő, A megdicsőült nyomdokain. A *Zsidó Ujság* gyásza és célkitűzése. *Zsidó Ujság* 1926. nov. 12./ 1.

⁵⁸ Hírek – Machziké-Hadasz Budapesten. *Zsidó Ujság* 1925. okt. 23./ 10.; A Machziké Hadász közgyűlése után. *Zsidó Ujság* 1926. jan. 8./ 7.; Löffler Henrik, a budapesti orthodox hitközség főtákará, Politikamentes hitközségek. *Zsidó Ujság* 1926. júl. 30./ 1.; Politikamentes hitközségek. *Zsidó Ujság* 1926. aug. 6./ 3.; Dr. Székely Albert, Zemplénavármegyei tb. főügyész, Sátoraljaújhely, Politikamentes hitközség és önértékes zsidóság. *Zsidó Ujság* 1926. nov. 19./ 1.; Dinó d' malchüszó dinó. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. szept. 1./ 5.; Nem politizálunk!... *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. nov. 22./ 3.

⁵⁹ Az orth. reneszánsz jegyében – A budapesti Machziké Hadász feltámasztása. *Zsidó Ujság* 1925. dec. 18./ 1.; Az orthodoxia Magyarországon – Óbudai Freudiger Ábrahám nyilatkozata. *Zsidó Ujság* 1927. jan. 7./ 6.

⁶⁰ Üdvözölve légy, Kárpátalja! *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. márc. 20./ 1.

Magyarországra erkölcsi süllyedésben lévő társadalomként tekintettek a hitbuzgalom cikkírói. A vallásosság elmélyítésével ezt az erkölcsi romlást kellett az orthodox izraelita hitfelekezeten kívül tartani.

[Az erkölcsi értékek csökkenése] a világháború befejeztével mindenütt előállott, amelyet helyes irányítással a jövőre nézve okvetlen meg kellene gátolni, ha a rég bevált társadalmi erényeket, szokásokat és felfogásokat ismét érvényre juttatni óhajtuk.⁶¹

A zsidóság magyar társadalomból való kiszorítására, egzisztenciájának romlására – talmudi értelmezéseket követve – a neológ és cionista szekularizálódásért kirótt isteni bűntetesként tekintettek.⁶² A határok kérdése ebben a kontextusban vetődött fel.

A modernitás szekuláris világa és kibontakozó tömegtársadalma „a külvilág árvízveszedelmének sodra”-ként jelent meg. Az ezt alapul vevő orthodox program összhangban állt a korszak vallás- és neveléspolitikája szabta keretekkel egyaránt.⁶³ A hitbuzgalom programja a következőképpen hangzott:

A kiméltlen pénzhajszja, a romboló élvezetvágy, a tagadásra, kételkedésre és léhaságra beállított életfelfogás, a materializmus a zsidóság ősi falait egyre ostromolja. Szükség van a gátak megerősítésére.⁶⁴

A hitbuzgalom egyfelől a külvilág modern szekuláris tendenciái elleni védőgátak emelését szorgalmazta. Ezek egyben határok is voltak, az orthodoxia befelé fordulásának a külvilágtól védelmet nyújtó határai.⁶⁵ Az össz-zsidóságban gondolkodó cikk a következőket írta:

A magyar állam költségvetésében igen tekintélyes összeg van beállítva tudósoknak, tudósjelölteknek és tehetségeknek ösztöndíjakkal való ellátása céljára. (...) Nem arra gondolunk, hogy a sok száz név között még a numerus clausus arányában sem fordul elő zsidó. (...) Az állam hatalmas eszközeivel nem versenyezhetünk, és így gyermekeinket csak *belsőleg*, lelkiileg edzhetjük meg a küzdelemre. (...) A zsidó vallás erőforrásából kell merítenünk gyermekeink acélfürdőjét. És azt, amit minden orthodox tud, hogy a Tórához és a tradíciókhoz való hűség legjobban segíti át az embert az élet nehézségein, azt tudomásul kell vennie minden neológ zsidónak is...⁶⁶

Ugyanezek a határok másfelől viszont éppen nyitást jelentettek az új és modern jelenségek felhasználása felé. Az új eszközök bevonását a modern tendenciák mellett az országhatárok és a társadalmi csoportok közötti határok változásával indokolták. Ennek szellemében a sajtó egyik vezércikke ekképp fogalmazott Dina, Jákob lányának történetére utalva:

⁶¹ Ifjúságunk címére – Háromheti refleksiók. *Zsidó Ujság* 1926. júl. 9./ 8–9.

⁶² A „Machziké Hadosz” intő szava. *Zsidó Ujság* 1932. aug. 9./ 8. Vö. Slomo Zalman Ehrenreich (1863–1944) szilágysomlyói főrabbi beszédeivel. FROIMOVICS 2008: 320–332.

⁶³ A kormányzó a vallásos életéről. *Zsidó Ujság* 1928. máj. 11./ 3.; *Zsidó Ujság* 1928. okt. 26./ 1. A diáktüntetések hetében. Vö. ROMSICS 2005: 180–181.

⁶⁴ Árvízvédelem és gátépítés – Reflexiók a budapesti „Machzike Hádász” felélesztéséhez. *Zsidó Ujság* 1926. jan. 1./ 1.

⁶⁵ Klein Márkusz, a budapesti orth. hitközség tanügyi előljárója és a Saszchevra elnöke, Ne döntsük le a Nagyjaink emelte gátakat! *Zsidó Ujság* 1928. okt. 19./ 2–3.

⁶⁶ Ösztöndíjak hullása idején. *Zsidó Ujság* 1929. júl. 12./ 1.

a háború nagy eltolódást jelent különösen az ifjúság lelkében. (...) „Amig hozzátartozói a bész-hamidrosban⁶⁷ ültek, ő [értsd: Dina – G.N.] elvegyült a külvilágban.” – E megjegyzés vonatkozik az orthodoxia nagy rétegére is, amelyet már nem lehet kizárólag a bész-hamidrosból kormányozni.⁶⁸

Az országhatárok változása szétszabdalta a dualizmus idején kiépített orthodox intézményrendszert. A jelentős orthodox és chászid közösségek, valamint a fontos Talmudiskolák az utódállamokhoz kerültek.⁶⁹ A társadalmon belüli határvonalak eltolódását pedig a fővonalbeli magyar nemzetkepció megváltozása jelentette. Ezt a numerus claususnál, az utódállamokból itt rekedt zsidók állampolgárságának a kérdésénél és az idegenrazziák értékelésénél hamar tudatosították az újságolvasókban.⁷⁰

A válasz az orthodoxia hitközségekbe való visszavonulása és a vallási élet elmélyítése volt. A Machzike Hadoszról a következőket írták:

Az orthodoxiának egész életprogramját fejezi ki a régi igé: „Baj bachadorechó, chavi chim'at regá... – vonulj be szobáidba, várd be, amíg elvonul a vihar.”⁷¹ Éppen ezért igen nagy szükségünk van a mai időben az olyan egyesülésre (...) amely célul tűzte ki a belső orthodox élet intenzitását és a vallástörvénynek érvényre juttatását olyan területen, ahol esetleg mellőznék.⁷²

Az antiszemizmusra adott válaszstratégiával összhangban ugyanakkor itt is megjelent az apologetika: a múltbéli pozitív ellenpéldák felmutatása,⁷³ az első világháború hősi

⁶⁷ A tanházban.

⁶⁸ Árvizveszedelem és gátépítés. – Reflexiók a budapesti „Machzike Hádász” felélesztéséhez. *Zsidó Ujság* 1926. jan. 1./ 1.

⁶⁹ Schik Mór (Wien), Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 5./ 5.

⁷⁰ Ébredők és Choszidok. *Zsidó Ujság* 1926. júl. 16./ 5–6.; A razzia és a szeretet szelleme. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 19./ 1–2.; Dr. Grossmann Frigyes, Milyen állampolgárok vagyunk? *Zsidó Ujság* 1927. szept. 9./ 4–5.; Schik Mór (Wien), Numerus Klausus és az orthodoxia. *Zsidó Ujság* 1927. júl. 22./ 5.; Hírek – »A Numerus klauzus és az orthodoxia« című... *Zsidó Ujság* 1927. aug. 5./ 11.; Numerusz klauzus, cionizmus, statuszkvó-szervezkedés – Az orth. központi iroda alelnökének nyilatkozata. *Zsidó Ujság* 1927. nov. 25./ 1.; Előbb zsidó, azután magyar. *Zsidó Ujság* 1927. dec. 9./ 9.; Hírek – Az idegenrazzia. *Zsidó Ujság* 1927. okt. 28./ 10–11.; Hírek – Svábok és zsidók. *Zsidó Ujság* 1928. április 4./ 15.; Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa, Hajnali razzia Budapestben. *Zsidó Ujság* 1937. nov. 12./ 1–2.; Egyenlő elbánást még a razziában is! *Zsidó Ujság* 1937. nov. 12./ 4.; „Nem vagyok kapható zsidóellenes ténykedésre”, mondta Széll József belügyminiszter a képviselőházban a razzia tárgyában elhangzott interpelláció után Kornitzer Bélának, a „Zsidó Ujság” munkatársának. *Zsidó Ujság* 1937. nov. 19./ 3.; Ki a magyar állampolgár? Válaszok. Közli: Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa. *Zsidó Ujság* 1937. dec. 3./ 4.; Hol vannak a „galiciánerek”? *Zsidó Ujság* 1937. dec. 3./ 9.; Váltunk ki illetőségi bizonyítványainkat! Irta: Dr. Reiner Imre, az Orthodox Központi Iroda jogtanácsosa. *Zsidó Ujság* 1937. dec. 17./ 1.

⁷¹ A Talmud-idézet helye: *bSzanhedrin* 105b.

⁷² A „Machziké Hadosz” ügyében. *Zsidó Ujság* 1934. márc. 19./ 3.

⁷³ Hírek – Ferencz József emlékünnepe. *Zsidó Ujság* 1926. dec. 10./ 10.; Zsidó legendák I. Ferencz Józsefről. *Zsidó Ujság* 1930. aug. 29./ 4–5.; Csermely Gyula, Szukajsz Levélneken... *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. okt. 17./ 6.; I. Ferenc József és az orthodoxia. *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. nov. 20./ 5.; Korein Dezső, Visszaemlékezés a nagy uralkodóra. *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. dec. 20./ 6.; Gabel Sándor, I. Ferenc József Nagyváradon. *Orthodox Zsidó Ujság* 1942. jan. 10./ 3.; A régi jó világból... – Héber költemény Ferenc József könyvtárában. *Orthodox Zsidó Ujság* 1942. jan. 20./ 4. Ez a nemzetvallás jelentősebb kultuszaihoz is kapcsolódott: Rituális kosztot kaptak 1848-ban a zsidó katonák. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. máj. 20./ 11.; Kossuth Lajos az antiszemizmus ellen. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. márc. 10./ 1.; Történelmi reminiscenciák. *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. nov. 1./ 5.; Hírek – Egy Rákóczi-epizód. *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. nov. 1./ 6.

halottainak kultusza,⁷⁴ vallási alapokra helyezett kommunizmusellenesség, ateizmusellenesség és vallási liberalizmusellenesség,⁷⁵ valamint az utódállamokbeli orthodox zsidóság magyarhúségének hangsúlyozása.⁷⁶

A határok egy-egy nagyobb chászid zarándoklat idejére nyíltak meg,⁷⁷ a sajtó pedig külön rovatokban foglalkozott a határon túli orthodox hitközségek életével.⁷⁸ A határokhöz való orthodox viszonyulást jól tükrözte a sajtónak az 1927-es sátoraljaújhelyi zarándoklatról szóló híre: „Az évfordulóra több ezren zarándokoltak Ujhelybe úgy Magyarországból mint a megszállott területről.”⁷⁹ „A trianoni határok nem voltak képesek a régi szeretetet és kegyeletet megszüntetni. Ezren és ezren jöttek épúgy mint a régi Nagy-Magyarország idején.”⁸⁰

A szimbolikus politika és a Trianon-diskurzus a hitbuzgalom vallási keretének rendelődték alá. Ettől legszembetűnőbben a kiskunhalasi – orthodox rabbikörökben szokatlan módon doktori címet viselő – dr. Dohány József főrabbi tért el az első világháborús hősök (irredenta kultuszelemeket is beépítő) emlékművének avatóbeszédében, Horthy Miklós és József főherceg jelenlétében. A főrabbi – a T'nách eseményeit a zsidó időszemlélettel értelmezve⁸¹ – a népetől el nem forduló Örökkévalónak és a Szentély körül teremtett világnak a képét állítja párhuzamba a nemzetvallás világháborús hőskultuszával és Trianonhoz kötődő szimbolikájával.⁸²

⁷⁴ A teljesség igénye nélkül: Hírek – Hősök emlékezete. *Zsidó Ujság* 1927. dec. 9./ 11.; Rosenbaum Gyula (Kisvárdai), Hősök napjára. *Zsidó Ujság* 1928. május 18./ 8.

⁷⁵ Harc a vallási destrukció ellen. *Zsidó Ujság* 1926. február 19./ 5–6.; Hírek – A szovjet zsidó áldozata. *Zsidó Ujság* 1927. jún. 24./ 11.; Mit tanult a parasztvezér Szovjetországban? *Zsidó Ujság* 1927. júl. 1./ 6.; Hírek – Kommunisták és antiszemiták. *Zsidó Ujság* 1927. szept. 9./ 12.; Furcsa esetek Szovjet-Oroszországból. *Zsidó Ujság* 1928. ápr. 4./ 17.; Hercegrimás és a kántor. *Zsidó Ujság* 1928. jún. 1./ 5.; Hírek – Kadis-vásár Szovjetországban. *Zsidó Ujság* 1929. jan. 11./ 12.; A zsidók újabbkori történetéből. *Zsidó Ujság* 1929. febr. 1./ 4–5.; Az orosz pokolból. *Zsidó Ujság* 1930. jan. 31./ 4–5.; Az orosz gólus. *Zsidó Ujság* 1930. febr. 28./ 4.; Az orosz szerencsétlenség – Tömeges tóra-elégetések? *Zsidó Ujság* 1930. márc. 7./ 2.; A felekezeti békéről. *Zsidó Ujság* 1930. jún. 27./ 1.; Hírek – Kommunisták a 'brisz milo' ellen. *Zsidó Ujság* 1931. márc. 20./ 11.; Hírek – A zsidó szív nem tagadja meg magát. *Zsidó Ujság* 1931. ápr. 1./ 15.

⁷⁶ Zsidóverések Kolozsvár uccáin. *Zsidó Ujság* 1927. jún. 5./ 4–5.; A szlovenszko zsidó lojalitása. *Zsidó Ujság* 1927. szept. 16./ 1.; Hírek – Hősi halált halt katonai „szökevények”. *Zsidó Ujság* 1928. okt. 12./ 11.; Hírek – Segítség egy hazátlan zsidó gyermekein. *Zsidó Ujság* 1928. szept. 28./ 11.; Trianon miatt a toloncházban. *Zsidó Ujság* 1928. nov. 16./ 9.; A mártir temetése. *Zsidó Ujság* 1931. ápr. 17./ 8–9.; Hírek – Egy fiatal nagyrabbi Budapesten. *Zsidó Ujság* 1933. aug. 25./ 11.

⁷⁷ Bodrogkeresztúr: Hírek – Jahrzeit Bodrogkeresztúron. *Zsidó Ujság* 1926. ápr. 16./ 8.; Liszka: Csendőrok a Jahrzeiton. *Zsidó Ujság* 1926. aug. 20./ 6.; Ujhely: Hírek – Ujhelyi Jahrzeit és a cseh határ. *Zsidó Ujság* 1927. júl. 22./ 10.; Hírek – Az újhelyi Jahrzeit. *Zsidó Ujság* 1928. jún. 13./ 10.; Hírek – Reb Jajlis ו'ש"ט ו'ש"ט ו'ש"ט és az újhelyi Jahrzeit. *Zsidó Ujság* 1929. aug. 2./ 11.; Szatmárnémeti: Teitelbaum nagykárolyi főrabbi február 27-én ünnepélyesen elfoglalta a szatmári rabbiszéket. *Zsidó Ujság* 1934. márc. 1./ 3.

⁷⁸ A vizsgált időszakban a sajtó külön rovatokban közölte a „szlovenszkói”, „erdélyi” és „jugoszláviai” zsidóság híreit, amelyekhez fontosabb hitközségi események idején egy-egy település hírröszszállítása társult.

⁷⁹ Hírek – Jahrzeit-ok. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 12./ 9.

⁸⁰ Ébredők és Choszidok – Sajtó tudósítónktól – Ha-Lévy. *Zsidó Ujság* 1926. júl. 16./ 5–6.

⁸¹ RÉKAI 2000: 71.

⁸² A magyar nemzetvallás Hankiss Elemér értelmezésében inkább bibliai motívumokból, mintsem összefüggő történetekből építkezik. Ilyennek tekinti a választott nép, a szeretett népet büntető Isten, a kereszténység/Nyugat védőbástyája és a védőszentkultusz motívumait. Emlékműveken Hankiss a Trianonhoz kötődő nemzetvallás elemzésének alapjait is lerakja, majd másfél évtizeddel Zeidler Miklós előtt. HANKISS 1991: 70–89.

„Rád tekintek, látom, mint véredben hánykolódsz, szólok hozzád Ezekiellel: véred éltesen, véred fog éltetni.”⁸³ (...) a vérvesztett, elalélt haza anyatestébe még görcsösebben kapaszkodj, gyermek.⁸⁴ És akkor a nemzet testén ejtett legmélyebb seb: leütött fejünk: a Kárpátok orma, leszakított kezünk: Erdély bércei, lankás Nyugat-Magyarország, lefűrészelt végtagunk: a Bácska, kiszáradt könnyeszemünk: az Adria, nem egyéb főregmászásnál, mit a lángvér fakasztott sarjadzás mihamarabb behegeszt. (...) Vájjatok hangok seregévé, hirdetve, hogy vér, nyelv, differenciált magasságunk örök; mert az Úr, a Mester is örök, ugy annak alkotása is az. Hogy az Igazság pallosára szurja majd a bennünket tipró Igazságtalanságot, hogy telve I-tenfélelemmel, hazaszeretettel az Úr neve vésődjék mindannyiunkba, s válna e haza szentéllé. (...) Akkor nem sirfedele lész [a hősi halottak emlékműve – G.N.] egy sirbadólt világnak, hanem talapzata egy virulóbb Magyarországnak.⁸⁵

A szónoklat az irredenta kultuszban szereplő „országcsönkítés” megjelenítésével és az elszakított területek allegorikus megszemélyesítésének szimbolikájával élt.⁸⁶ A háborús emlékmű pedig a társadalom allegóriájává vált, amelyet – a főrabbi értelmezésében – a legkülönfélébb etnikumú, vallású és társadalmi helyzetű állampolgárokat egyesítő erő kövacsol egyggyé.

Az Úr áldjon meg, őrizzen meg szemléloid közönyétől, az Úr sugárolja feléd az arcát, legyen hozzád kegyes, hogy tüzet fogó szivekre találj, és vinné dicsvágyatokba a szeretet izzó békemagvát, hogy mint eme ünnepen, államfő, hadsereg, polgárok egybeolvadva, hozzád tapadjanak, hatalmas szirtté magasulva, csucsodra Turul röppenjen, s a végeken tulkiáltsa: Gyermekeim, jertek szárnyaim alá, megvédelek, mert erős nagy vagyok!⁸⁷

A főrabbi ezen áldása a neológ zsidóság Kohn Sámuel révén kidolgozott, 19. századi közös magyar–zsidó honfoglalás- és együttélés-szimbolikáját⁸⁸ aktualizálta az irredenta kultusz dualizmusban gyökerező turulszimbolikájához kapcsolódva. Hasonló – bár az orthodox hagyományokhoz közelebb álló – áldás olvasható a sajtó címlapján a rendszert legitimáló 1940-es kormányzói évforduló alkalmából is.

⁸³ *Ezék.* 16:6.

⁸⁴ A vér és áldozat egyiptomi kivonulásban megjelenő szimbolikájával élt a főrabbi. A vér első említése az újszülöttre utal, míg a másik két említés az egyiptomi kiváltásra/megváltásra. Az utóbbiak közül az első a brit milára, a körülmetélésre vonatkozik – csak az a férfi ehetett a pészách-áldozatból, aki körül volt metélve (*2Móz.* 12:41–51.) –, a második említés pedig a pészách-áldozat vérére. A midrás szerint az Örökkévaló a két vérrel kapcsolatos micva érdemében váltotta ki népét Egyiptomból. Azért adta ezt a két parancsolatot, hogy ne legyen a megváltás ingyen, ajándék. Lásd: *Mechilta* parasat Bo. Ezt vonatkoztatja a főrabbi a háborús hősök véráldozatára, amelyet az emlékmű jelenít meg. Hasonló, de keresztény megváltásszimbolika az irredenta kultuszt is jellemezte. Az egyiptomi kivonulás ugyanakkor Bellah szerint az amerikai civil vallásnak is szerves részévé vált. Idézi: HANKISS 1991: 66–68. Ebben az esetben az amerikai nemzet keletkezésével való párhuzamba állítás révén vált az alaptörténet részévé. HANKISS 1991: 69.

⁸⁵ Dr. Dohány József főrabbi, Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emlékszobrának leleplezésénél főméltóságú Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. *Zsidó Ujság* 1926. jún. 25./ 2–3.

⁸⁶ Párhuzamait lásd a Szabadság téri irredenta szoboregyüttes (1921), majd az országzászló (1928) példáján. ZEIDLER 2009: 199–207.

⁸⁷ Dr. Dohány József főrabbi, Emlékbeszéd. K. k. Halas r. t. város által emelt hősök emlékszobrának leleplezésénél főméltóságú Horthy Miklós kormányzó és József kir. herceg jelenlétében K.-K. Halas főterén. *Zsidó Ujság* 1926. jún. 25./ 3.

⁸⁸ ZIMA 2008: 244–248.

Mennei Atyánk! Világ Ura, aki a nemzetek és fejedelmek sorsát végtelen bölcsességben szeretettel intézed: oltalmazd és védelmezd meg a mi Főméltóságu Kormányzó Urunkat! Áraszd Reá áldásod gazdag malasztját! (...) és engedd megérmie a régi, a boldog Nagymagyarország fényének dicsőségés felragyogását.⁸⁹

Az országos orthodox képviselőség 1929 júniusában tartott ülésén – Harstein Lajos ügyvezető alelnök kezdeményezésére – kimondta a magyarországi orthodox zsidóság csatlakozási szándékát a revíziós ligához. A sajtó a hazafiasság jeleként értelmezett határozat szövegét is közreadta:

A magyarországi autonóm orthodox izraelita hitfelekezet országos képviselősege, mint a magyar orthodox zsidóság törvényes képviselője: 1929. június hó 26-iki ülésében örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy ünnepélyesen kinyilatkoztassa a magyar revíziós gondolat mielőbbi győzedelmében való rendíthetetlen hitét. Az ideig-óráig elnyomott igazság fényessége immár szemlélatomást megvilágosítja az elméket, és szánandóan megcsonkított hazánk sorsa iránt lassan-lassan visszahódítja az idegen szívek rokonszenvét és jóakarátát is. A Mindenható különös kegyelméből: már nekünk megadatott látni, hogy utban van [az] igazság. Az ennek győzelme érdekében való hathatós közreműködést: minden orthodox magyar zsidó legszentebb kötelességének és legboldogabb feladatának tekinti. Az Országos Képviselőség megbizva az Orthodox Izraelita Központi Iroda Elnökségét, hogy a Magyar Revíziós Ligához való egyidejű csatlakozásával: a magyar orthodoxiának ezt az ünnepélyes manifesztációját a Liga nagyérdemű Vezetőségének hozza tudomására.⁹⁰

A szélsőséges irredentizmusról azonban az antiszemizmussal azonos jelenségként írtak.⁹¹ Ezzel a vallásosságnak Trianon határai fölött is győzedelmeskedő példáit állították szembe.⁹² A támogatott szimbolikus politika – már az 1929-es határozatot megelőzően is – a revízióizmus volt. A sajtó híradása szerint Csech József főrabbi 1927-ben például a mezőkeresztesi iparosság új székházát és zászlaját avató beszédében – az egységes iparosságot a „felekezeti és faji ellentétek” elítéléseként értelmezve – mondandóját „azon remény kifejezésével fejezte be, hogy hazánk sorsa jobbra forduljon, és az integer Magyarország helyre álljon”.⁹³ 1927-ben Ricsén, Zukor Adolf „amerikai filmkirály” szülőfalujának hitköztségében, Lieberman Ármin új főrabbi beiktatásán pedig dr. Osváth Dezső főszolgabíró a bodrogházi közigazgatás részéről üdvözlőbeszédében örömeinek adott hangot, amiért

... a főrabbi székfoglaló beszédében legfőbb feladatául az ifjúság valláserkölcsei nevelését tüzte ki, mert a valláserkölcseben benne van a hazaszeretet, amelyre ma megcsonkított és sokat szenvedett hazánknak még nagyobb szüksége van.” Kérte a főrabbit, hogy lángoló hazaszeretetet oltson az ifjúságba, mert az ifjúságra vár Nagymagyarország visszaszerzése.⁹⁴

A magyar Trianont intézményi szinten egy orthodox Trianonnal állították párhuzamba.⁹⁵ Blas Herman az orthodox sajtóban a háború utáni orthodox ifjúság problémáit taglalva ezt emelte ki. Trianon

⁸⁹ Horthy Miklós dicsőségés országlásának 20. évfordulójára. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. márc. 1./ 1.

⁹⁰ Az országos képviselőség ülése. Csatlakozás a Revíziós Ligához. *Zsidó Ujság* 1929. jún. 28./ 4.

⁹¹ Trianon és Budaörs. *Zsidó Ujság* 1926. jún. 11./ 1.

⁹² Hírek – Az irredentizmus két esete. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 26./ 12.; A miniszter mikrofonjának szava. *Zsidó Ujság* 1928. nov. 2./ 1.

⁹³ Bokor Ernő, Zászlószentelés és felekezetközi béke. *Zsidó Ujság* 1927. máj. 27./ 4.

⁹⁴ Masmia Jesuo, Rabbiválasztás a filmkirály hitköztségében. *Zsidó Ujság* 1927. ápr. 8./ 5.

⁹⁵ Schik Mór (Wien), Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 5./ 5.

a magyarországi zsidóságot új probléma elé állította, és ennek élén elsősorban a *jesiva* kérdés állott. A trianoni határ következtében elvesztettük nagyobb jesiváinkat, a zsidóság eme fundamentumait és mentsvárait, a megmaradottak pedig az idők mostohasága következtében a legváltságosabb helyzetbe jutottak.⁹⁶

A magyarországi orthodoxia kisebbségi sorba jutott a zsidóságon belül.⁹⁷ A zsidóságon belüli csoportok arányának változását és a neológ unifikációs törekvéseket szintén a határok és Trianon szimbólumával értelmezte az orthodox sajtó.

A magyar orthodoxiának van egy *belpolitikai* Trianonja is (...) *mely okvetlen megköveteli azt, hogy újból megvonjuk a határvonalat (...) amely bennünket, orthodox zsidókat, vallásos tradícióink és tételes törvényeink megtartása érdekében, kell hogy elválasszon a zsidóság azon részétől, amely szólamokban éli ki magát.*⁹⁸

A történelmi magyar területek elvesztésével az orthodoxia is fontos vallásos hitközségeket veszített el.⁹⁹ A két veszteség rendeződését egymáshoz kötötték, mindkettőt pedig Magyarország erkölcsi emelkedéséhez, vallásosságának elmélyüléséhez. Az orthodoxia erkölcsileg minden olyan egyházi vagy állami kezdeményezést támogatott, amely konzervatív erkölcsiségre és vallásosságra törekedett, és nem irányult a zsidóság ellen.

Az állami erkölcs diadalával kapcsoljuk össze a zsidó jogegyenlőségnek reményét és követelményét. És e tekintetben sokkal többet várhatunk dr. Serédi Jusztinián herceggprimástól, mint Lucien Wolf-tól. Ő Eminenciája éppen szerdán mondotta a felsőházban: **Magyarországot csak erkölcsi alapon és az erkölcs segítségével lehet ujjjépiteni.**¹⁰⁰

A vallási keretek között átértelmezett revíziós törekvések közül az orthodox sajtóban jelentős visszhangra Lord Rothermere kezdeményezése talált. Az angol lapmogult – a csehszlovák revízióellenes propagandafogást átértelmezve – az orthodox sajtó a magyar ügyért harcoló zsidó származásúként mutatta be, szembehelyezkedve a zsidóellenes, szélsőséges irredenta véleményekkel.¹⁰¹ A két világháború közötti közhangulat várakozásteljes helyzetében Lord Rothermere nemzetközi szerepének túlértékelése¹⁰² viszont néhány hónapig az orthodox sajtóra is jellemző volt.

Uj nekünk ez a hang, a háborút követő szomorú idők után, mióta csak a győzők hallatták hangukat. Ha élt is bennünk a remény és a hit, hogy a szűk határok egyszer újból kibővülnek, de amióta ily oldalról és helyről halljuk a bennünk élő remények életrekelését, megerősödik bennünk az a tudat, hogy újból találkozik a nem-

⁹⁶ Blaszyk Herman, Tomché Jesivosz. *Zsidó Ujság* 1925. okt. 16./ 5.

⁹⁷ Az első világháború előtt, az 1910-es népszámlálás szerint az ország zsidó lakosságának 51,9%-a tartozott az orthodoxiához. 1920-ban, a békekötést követően ez 30,9%-ra csökkent. A korábban elsősorban vidéki, falusi orthodoxiával szemben – annak ellenére, hogy a hitközségi hálózat több mint fele mégis orthodox maradt – megnőtt a városi neológia aránya, meghatározó többséget alkotva. FROJMOVICS 2008: 226–227.

⁹⁸ Schik Mór (Wien), Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 5./ 5.

⁹⁹ A területvesztés a rituális étkezést is érintette. A sóbányák elvesztésével az import só kóser volta új közösségi kérdésként jelent meg a sajtó hasábjain. A kartondobozokban forgalomba hozott só rituális szempontból a legkifogástalanabb. *Zsidó Ujság* 1927. jan. 28./ 7.

¹⁰⁰ Erkölcs és külföldi intervenció. *Zsidó Ujság* 1928. márc. 28./ 1.

¹⁰¹ Hírek – Lord Rathermeer (sic!). *Zsidó Ujság* 1927. júl. 8./ 11.

¹⁰² ZEIDLER 2009: 112–126.

zet törzse a róla levágott tagokkal, és egyé forr abban a szent érületben, melyet hazaszeretnek nevezünk. A magyar zsidóság, amely búban és bánatban egybeforrott a magyar néppel, ennek a felkelő napnak a sugarai felé fordítja gondteljes fejét, és ennek melegénél egyengeti meggémberedett tagjait. Mert a magyar zsidóság vágya is abban csücsösodik ki, hogy területileg is egyesüljön az elszakított országrészek zsidóságával.¹⁰³

A Rothermere-kultusz részeként érkezett küldemények és táviratok sorát gyarapította a balassagyarmati orthodox hitközség üdvözlő távirata is.¹⁰⁴ A Lord Rothermere által nyújtott segély pedig a szlovénszkói zsidóság lojalitásának kérdését vetette fel.¹⁰⁵ Ugyanennek a segélyakciónak a sajtóvisszhangja ugyanakkor – a kurzus antiszemizmusával ütköztetve – Lord Rothermere szerepét és tényleges befolyását is átértékelté.¹⁰⁶

A Szent István-kultusz és az augusztus 20-i ünnepek, valamint a Kárpát-medence történeti-gazdasági egységként való megjelenítése és oktatása egyaránt a revizionizmus integritáson alapuló felfogását jelenítették meg.¹⁰⁷ Az orthodox sajtó mindkettőhöz a hagyomány láncolatának keretében kapcsolódott, alakította ki a vallásilag legitim viszonyulást. Ilyen értelemben közöl beszámolót a jeruzsálemi magyar kajlel istentiszteletéről az orthodox lap.

A szent ereklyékkel és a magyar nemzeti lobogóval szépen diszitett templomban összegyűltek a magyar Kólél tagjai, és megható jelenet volt, amikor *Sonnenfeld* rabbi, az ősz patriarcha a konzuli képviselők jelenlétében a nyitott frigyszekrény előtt fohászodott a magyar haza és a magyar államfő üdvéért és boldogságáért.¹⁰⁸

A Szent István-kultusz fogadtatása mögött meghúzódó elv az állam iránti lojalitás elve volt. Ehhez a kultuszhoz természetesen nem a keresztény értelmezés keretében kapcsolódtak, hanem a koronás fő és a modern államiség iránti vallási tiszteletadás alapján. Jól tükrözi ezt R. Jozsef Chajim Sonnenfeld (1848–1932) főrabbi ünnepi beszéde, aki a modern nemzeti kereteket visszavetítve az államférfi portréját rajzolja meg az orthodox és chászid tagokat toborzó közösségben a magyar nagykövet előtt, burkoltan utalva a magyarországi zsidóság romló társadalmi helyzetére is.

Hálaadó ünnepi i-tiszteletre jöttünk össze a magyar nemzeti ünnep napján, azon a napon, amelytől méltán datálódik a magyar állam megalapítása. Azon a napon, amelyen 930 évvel ezelőtt első István magyar király, a történelem egyik legkiválóbb államférfia megkoronáztatott, az államfő, akinek hosszu és áldásos uralma alatt Magyarország az ígéret földjét jelentette a különböző vallások és nemzetiségek tagjai számára, és a zsidó vallás hívői is tökéletes polgári és vallási szabadságot élveztek.¹⁰⁹

¹⁰³ Schik Mór (Wien), Magyar és orthodox Trianon – Illetékes köreink különös figyelmébe. *Zsidó Ujság* 1927. aug. 5./ 5.

¹⁰⁴ Hírek – Lord Rothermere üdvözlése. *Zsidó Ujság* 1927. júl. 22./ 12.

¹⁰⁵ A Rothermere-akció és az elszakított területek zsidósága. A zsidók is kaphatnak segélyt a lord 100.000 pengős adományából. *Zsidó Ujság* 1927. szept. 9./ 2.; A szlovénszkói zsidó lojalitás (Rothermere akció). *Zsidó Ujság* 1927. szept. 16./ 1.

¹⁰⁶ Hírek – Rothermere üzenete a felekezeti ellentétekről. *Zsidó Ujság* 1927. okt. 28./ 10–11.; A nemes lord és zsidó barátai. *Zsidó Ujság* 1927. dec. 9./ 3.

¹⁰⁷ Vö. ZEIDLER 2009: 220; ROMSICS 2005: 180–182.

¹⁰⁸ Augusztus 20.-i ünnepély a jeruzsálemi magyar Kajlelnál – Sonnenfeld főrabbi héber ünnepi beszéde. *Zsidó Ujság* 1929. aug. 30./ 4.

¹⁰⁹ *Zsidó Ujság* 1929. aug. 30./ 4.

A vallási keretek között értelmezett revíziós integritásgondolat másik szép példáját képezik azok az olvasói levelek,¹¹⁰ amelyek Magyarország egységét a legtekintélyesebb Talmud-magyarától, a troyes-i RASITÓ¹¹¹ (Rabbi Slomo Jicchaki, 1040–1105) eredeztették. Párhuzamot vontak az ezeréves Magyarország politikai diskurzusa és az ezeréves Talmud-magyarázat között.

Ha meggondoljuk, hogy Rási életében (élt 1040–1105) a 896-ban alapított Magyarország még alig volt 150 éves, s így bizonyára még a kialakulások korát élte, akkor kétszeresen kell csodálnunk, hogy miképpen alkatrészeire kell felbomlania... – szokta mondani. A félvév előtt bekövetkezett fordulatnál azután már megértette mindenki, hogy mit állapított meg a cseh rezsim alatt évekkal ezelőtt, a nagy magyarérelmű Spira főrabbi z. c. 1.,¹¹³ és köztudomású, hogy ilyen magyar szellemben nevelte egyetlen gyermekét és annak férjét, a jelenlegi főrabbit, Rabinowitz Baruchot.¹¹⁴

A munkácsi rebbe, R. Chájim Eleázár Spirá (1871–1937) magyarázatában szintén vallási keretek közé került a nemzetvallás jelensége.

Minden nemzetnek van génusza („szár”) az égben, amely őrzésére van rendelve, és nem maradhat fenn egy hirtelenül megalakult állam, amelynek nincsen meg az őrangyala; az ilyen államnak előbb-utóbb alkatrészeire kell felbomlania... – szokta mondani. A félvév előtt bekövetkezett fordulatnál azután már megértette mindenki, hogy mit állapított meg a cseh rezsim alatt évekkal ezelőtt, a nagy magyarérelmű Spira főrabbi z. c. 1.,¹¹³ és köztudomású, hogy ilyen magyar szellemben nevelte egyetlen gyermekét és annak férjét, a jelenlegi főrabbit, Rabinowitz Baruchot.¹¹⁴

A második világháborús határmódosítások „visszatért nagy hitközségeket” bemutató euforikus cikksorozatainak¹¹⁵ orthodox sajtóértelmezése ugyanakkor jól tükrözi, hogy a zsi-

¹¹⁰ Dr. Fischer Jakab, Rási mint a magyar integritás gondolatának legelső kifejezője. *Zsidó Ujság* 1926. aug. 6./8. Újraemlékezés: Rási és Magyarország. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. aug. 21./3.; Stern Emil (Szolyva), A Kárpátoktól Troyesig. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. szept. 1./2.

¹¹¹ A mozaikszó másik gyakori feloldása: Rabban Sel Jiszroel – Izrael tanítója vagy Rabbenu SeJichje – A mi tanítónk, aki éljen soká!

¹¹² Dr. Fischer Jakab, Rási mint a magyar integritás gondolatának legelső kifejezője. *Zsidó Ujság* 1926. aug. 6./8.

¹¹³ Igaz emléke legyen áldott!

¹¹⁴ Munkácsi utijegyzetek. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. máj. 10./4.

¹¹⁵ *Felvidék*: Felvidéki hitközségek. *Zsidó Ujság* 1938. okt. 25./2.; Kahan-Frankl Samu, az Orthodox Központi Iroda elnöke, Köszöntés! *Zsidó Ujság* 1938. nov. 4./1.; A zsidóság vezetőinek ünnepélyes ülése a Felvidék visszacsatolása alkalmából. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 4./2.; Korein Dezső, Husz év szenvedés után. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 4./3.; Áldás és béke. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 4./4.; Údv a hazatérteknek! *Zsidó Ujság* 1938. nov. 11./1.; Közös magyar–lengyel határ. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 11./2.; Hálaadó istentisztelet a hitközségekben. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 11./3.; Ezrével tettek át szlovenszkoói magyar érelmű zsidókat Magyarországra. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 11./4.; A visszatért hitközségek történetéből I. – Dunaszerdahely. *Zsidó Ujság* 1938. nov. 25./5.; A visszatért Dunaszerdahely történetéből II. *Zsidó Ujság* 1938. dec. 2./5.; Levél Ungvárról és Munkácsról. *Zsidó Ujság* 1938. dec. 2./7.; A Kormányzó ünneplése a visszacsatolt hitközségekben. *Zsidó Ujság* 1938. dec. 16./5.; A visszatért Dunaszerdahely történetéből III. *Zsidó Ujság* 1938. dec. 16./10.; A visszatért Komárom történetéből. *Zsidó Ujság* 1938. dec. 30./7.; A visszatért Komárom történetéből II. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. jan. 20.; A visszatért Komárom történetéből III. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. febr. 1./10–11.; A visszatért Galánta történetéből I. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. febr. 20./6.; A visszatért Galánta történetéből II. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. márc. 1./10.; A visszatért Galánta történetéből III. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. márc. 10./5.; A visszatért Felvidék történetéből – Ógyalla-Bagota. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám

dóság társadalmi helyzetét szorosan összekapcsolták a trianoni határok által keletkezett társadalmi feszültségekkel. A trianoni határok felszámolásától a zsidóság békebeli, azaz monarchiabeli jogi és társadalmi állapotainak visszaállítását várták.¹¹⁶ Orthodox értelemben pedig a revíziótól a tradicionalitásra törekvő vallásosság elmélyülését és az orthodox intézményrendszer megerősödését remélték.

TANULSÁGOK

A határok módosítása mindhárom zsidó stratégia számára teljesen új helyzetet teremtett. Földrajzi, társadalmi határok módosultak, demográfiai és intézményi változásokat idézve elő. Ezek a változások a neológia esetében az irányzat relatív számarányának növekedésével jártak egy megváltozott nemzetkepció közepette, amelyet a sajtó által megjelenített stratégia átmeneti, anomáliászerű állapotként értelmezett az „aranykor” visszatértének reményében. A neológ önmeghatározás és nemzetkepcióhoz való viszonyulás a korábbi állapotok védelmét szolgálta. A cionista mozgalom számára a változások a periferiális helyzetből való kilépést, a mozgalom jelentőségének megnövekedését és az új alternatívává válás lehetőségét hozták el, elsősorban a határon túlra került területeken. Az orthodoxia számára a változás számaránybeli csökkenést hozott, a jiddis és jüdisch-deutsch nyelvű közösségek elvesztését idézte elő, a határ pedig a vallási élet áthidalandó realitásává vált. A nemzetkepció és a társadalmi határok változását viszont – a cionista mozgalomhoz hasonlóan – saját stratégiájának igazolásaként értelmezte.

A határokhoz kötődő magyar szimbolikus politika eltérően csapódott le az egyes stratégiáknál. Ez pedig szorosan összefüggött az egyes csoportok önképével. A jelenség a nemzetvallás tartalmait megjelenítő szimbólumok multivokalitása felől értelmezhető. A felhasznált jelképek a legkülönbébb tartalmakat egyesítették, és alkalmat nyújtottak az eltolódó társadalmi határok által elválasztott legkülönbébb csoportok integrálására. A neológ értelmezés a nemzetvallás Trianonhoz kötődő kultuszát a felekezeti irányzat

rabbi Vágsellyén.) *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. márc. 20./ 11.; A visszatért Felvidék hitközségeiről – Ungvár I–III. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi Vágsellyén.) *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. ápr. 20./ 4. – 1939. máj. 1./ 6. – 1939. máj. 10./ 9.; A visszatért Kassa történetéből I–III. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi Vágsellyén.) *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. júl. 10./ 4. – 1939. júl. 20./ 5. – 1939. aug. 1./ 4.; A visszatért Felvidék történetéből – Vágvecse I–III. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. aug. 20./ 6. – 1939. szept. 1./ 6. – 1939. szept. 13./ 6.; A Felvidék hazatérésének évfordulójára. *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. nov. 2./ 1.

Kárpátalja: Üdvözölve légy, Kárpátalja! *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. márc. 20./ 1.; A visszatért Huszt történetéből I–II. (Héberül közli: Schwarcz Ábrahám rabbi Vágsellyén.) *Orthodox Zsidó Ujság* 1939. jún. 10./ 7. – 1939. jún. 20./ 4.; Amiről most Munkácson beszélnek. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. ápr. 1./ 3.

Erdély: Erdély hazatéréséhez. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. szept. 10./ 3.; A kolozsvári szózat. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. szept. 20./ 1.; Az erdélyi orthodoxia életéből. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. szept. 20./ 3.; Az erdélyi zsidóság II. – Margita. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. okt. 1./ 6.; Visszatért hitközségek III. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. okt. 16./ 3.; Erdélyi zsidó hittestvéreink. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. nov. 8./ 1.; Visszatért hitközségek IV. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. nov. 22./ 3.; A visszatért Nagyvárad. *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. jan. 1./ 5–6.

Délvidék: Üdvözlégy Délvidék! *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. ápr. 24./ 3.; A délvidéki zsidóság magyarhüségé. (Írta: Stern Mózes, a Zentai szefard-orth. hitk. titkára.) *Orthodox Zsidó Ujság* 1941. máj. 10./ 1.

¹¹⁶ Korein Dezső, Trianon felszámolása. *Orthodox Zsidó Ujság* 1940. szept. 10./ 5.

társadalmi és nemzeti belüli helyzetének változásával állította párhuzamba, a korábbi fővonalbeli nemzetkonceptiót tartva meg. A cionizmus mint disszimilációs stratégia – az önálló nemzeteszmét és a többségi nemzet iránti lojalitást hangsúlyozva – a jelenségek és kultuszok párhuzamosságát emelte ki. A magyar nemzeteszme törekvéseivel a zsidó nemzeteszme legitim voltát támasztotta alá. Az orthodoxia pedig a hitbuzgalom elmélyítésének szándékával értelmezte át a korszak „toposzait”. Trianon vesztesége és társadalmi válsága a népet büntető/jutalmazó Örökkévaló hagyományos koncepciójában tünt fel. A társadalom és az orthodox közösségek számára a *t'suva tevés*, a megtérés alternatíváját kínálta problémakezelési modellként, amely a vallásos életvitelhez és közösségi erkölcs-höz való visszatérésben testesült meg. A határok kérdése a tradicionális vallásos életvitelű nagy hitközségek újbóli intézményi egységének kérdésévé vált, amelynek általános kihatást tulajdonítottak a tradicionálisra törekvő zsidóságra nézve. Ebben az önértelmezésben ez utóbbi válhatott volna a modernitás útjára lépett zsidóság visszatérési közegevé a két világháború közötti magyar társadalomban.

A sajtódiskurzusokat azonban nem lehet pusztán intézményi stratégiáknak tekinteni. Mögöttük az egyéni életutak, elvágott családi és egzisztenciális kötélekek, megtört sorsok, valamint a Magyarországra menekülők társadalmi valósága és konfliktusa húzódott meg, alapot szolgáltatva a határokhöz kötődő jelenségek mindennapi rutinok és értelmezések szintjén való megjelenéséhez.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004: *Making Jews Modern. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.

ASSMANN, Jan

1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BACSKAI Sándor

2004: *Az első nap*. Emlékképek az ortodox zsidóságról. Budapest: Múlt és Jövő.

BARNA Gábor

2000: Idő és emlékezet. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tanulmányok. Budapest: Néprajzi Múzeum, 152–171.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2006: *Kis helyek – nagy témák*. Bevezetés a szociálintropológiába. Budapest: Gondolat Kiadó.

FROJIMOVICS Kinga

2008: *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950. Budapest: Balassi Kiadó.

FURSETH, Inger–REPSTAD, Pal

2006: *An Introduction to the Sociology of Religion*. Classical and Contemporary Perspectives. Burlington: Ashgate.

GERŐ András

2004: *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Budapest: Eötvös Kiadó–PolgART Kiadó.

GLESZER Norbert

2008: Orthodox Kosher Mass Culture? Food Industry, Hospitality Industry, Children's Holidays and Open-air Baths in the Weekly Paper of Orthodox Jewry in Hungary, 1925–1944. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2), 217–242.

GLESZER Norbert–ZIMA András

- 2009a: Ráció és vallás. Hagyományracionalizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Korunk* III. évf. 7. sz. (2009. július), 89–96.
- 2009b: „A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban. *Ethnographia* 2009 (4), 333–354.

GYÁNI Gábor

- 1997: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 1997/6, 1265–1304.
- 2000: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 81–94.

HANKISS Elemér

- 1983: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Második kiadás. Budapest: Magvető.
- 1991: Nemzetvallás. In: KOVÁCS Ákos (szerk.): *Monumentumok az első világháborúból*. [Első kiadás: 1985.] Népművelési Intézet és a Múcsarnok közös kiadványa. Budapest: Corvina, 64–90.

HASE, Thomas

- 2001: *Zivilreligion*. Religionswissenschaftliche Überlegungen zu einem theoretischen Konzept am Beispiel der USA. Würzburg: Ergon Verlag.

KÓVÉR György

- 2003: Középrend vagy középosztály(ok). Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 2003 (5), 1119–1168.

LÉGRÁDY Ottó

- 1931: *Justice for Hungary! The Cruel Errors of Trianon*. Third revised edition. Published in Commemoration of the fiftieth Anniversary of the Establishment of the Political Daily “Pesti Hirlap” by Légrády Brothers. Budapest.

OLICK, Jeffry K.–ROBBINS, Joyce

- 1999: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemotechnikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37 (1999. szeptember), 19–43.

RÉKAI Miklós

- 2000: Az idő a zsidó kultúrában. In: FEJŐS Zoltán (főszerk.): *A megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest, 70–83.

ROMSICS Gergely

- 2004: *Mitosz és emlékezet*. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékiratirodalmában. Budapest: L’Harmattan.

ROMSICS Ignác

- 2005: *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest: Osiris.

A. SAJTI Enikő

- 2004: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest: Napvilág Kiadó.

SCHEIDER, Rolf

- 1987: *Civil Religion*. Die religiöse Dimension der politischen Kultur. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

TURNER, Victor

- 1975: Social Dramas and Ritual Metaphors. In: *Dramas, Fields and Metaphors – Symbolic Action in Human Society*. Ithaca–London: Cornell University Press, 23–59.

ZEIDLER Miklós

- 2001: *A revíziós gondolat*. Budapest: Osiris.
- 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. REGIO Könyvek. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- 2009: *A revíziós gondolat*. Második, bővített kiadás. Pozsony: Kalligram.

ZIMA András

- 2008: Cult or Spirit? Integration Strategies and History of Memory in Jewish Groups in Hungary at the Turn of the 19th–20th Century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2), 243–262.

Kegyeleti (Jahrzeitslicht) emlék-mausoleum.
Jahrzeit-méces. Finom nickelezett fémből, kristály-
 üveggel. Egyszermind becses szobadísznek szolgál.
 A melylyel drága halottaink kegyeletének áldozunk.

==== Ára 40 korona. ====

Rayon-képviselők és ügynökök kerestetnek.
 Kapható:
MOLNÁR M. LAJOS
 szerkesztőnél, „Modern Kereskedelmi Szemle”
 Budapest, VII., Rottenbille-utca 10. — Prospectus ingyen.

1. ábra. Emlékméces a szülők halálozási évfordulójára Törvénytáblákkal, Dávid-csillaggal és Turulmadárral a századfordulóról (*Egynőtség*, 1910)

Róna József: Dr. Adler Illés síremléke.

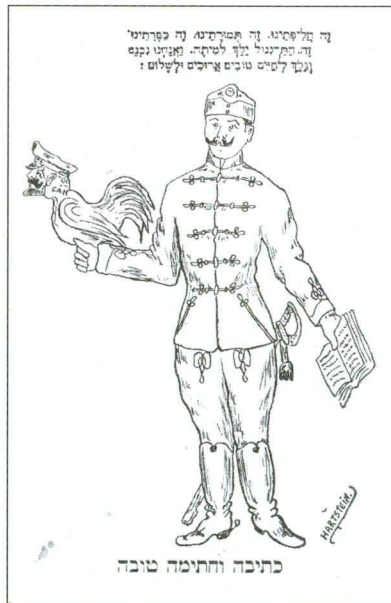
2. ábra. Dr. Adler Illés neológ rabbi síremléke Turulmadárral a két világháború között
(Zsidó Évkönyv, 5688)

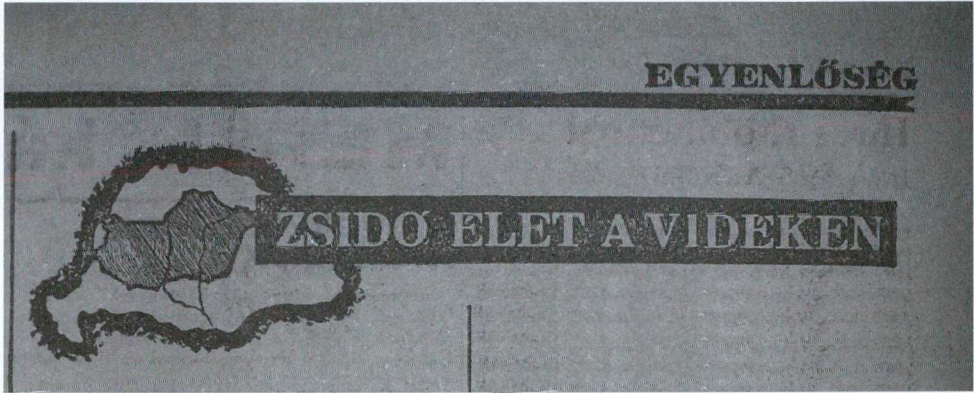

A KOLOMEAI LAKOSSÁG HŐDÖLÉSA.
KÁROLY KIRÁLY KÖRÜTTJA A FELSZABADÍTOTT KELET-GALICZIÁBAN.

3. ábra. IV. Károly galíciai zsidókkal (*Vasárnapi Újság*)

4. ábra. Első világháborús propagandisztikus üdvözlőlap: a cárt ábrázoló kakassal káppará szertartást végző katona (Zempléni Múzeum, Szerencs)

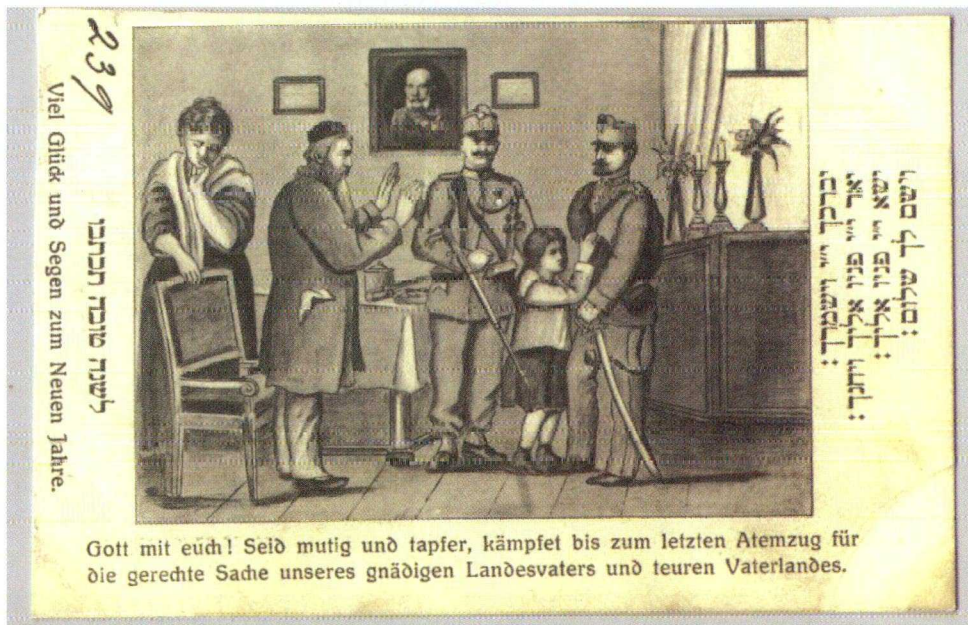

5. ábra. Csonka-Magyarországot ábrázoló szalagcím az Egyenlőség hetilapból (*Egyenlőség*, 1937)

6. ábra. Kahan Niszon a Magyar Cionista Szövetség elnöke (*Képeslap*, magángyűjtemény)

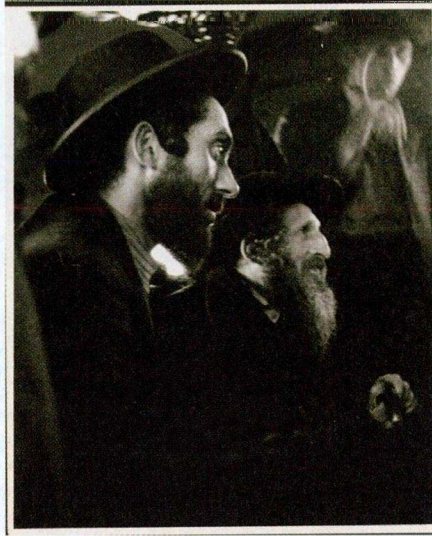

7. ábra. Első világháborús propagandisztikus üdvözlőlap: első világháborús zsidó katonák (Magyar Zsidó Levéltár)

8. ábra. Lord Rothermere portréja Laub László Fülöptől

9. ábra. Chászid zsidók vonaton (Fotó: Müller Miklós, Csongrád Megyei Múzeum)

10. ábra. Fiatal makói chászid zarándokok a neológ és orthodox hitközség első és második világháborús emléktábláinak fala előtt az orthodox zsinagóga udvarán, 2004